

Ключевые слова: Иван Верхратский ,биографические данные, этапы научной деятельности, вклад в развитие образования, науки и культуры.

Summary:

Tsarik P., Tsarik L. IVAN VERHRATSKY – SCIENTISTS ENCYCLOPEDIA EUROPEAN LEVEL

The basic biographical information, the steps that the main directions of scientific activity of Ivan Verhratsky, printed them work is natural history, botany and zoology, geology, natural science terminology, linguistics, ethnology, anthropology.

Keywords: Ivan Verhratsky, biographical data, stages of scientific activity, contribute to the development of education, science and culture.

Рецензент: проф. Свинко Й.М

Надійшла 01.03.2011р.

УДК 911.5

Володимир ВОЛОВИК

ВІРМЕНСЬКІ КУЛЬТУРНІ ЛАНДШАФТИ МІСТЕЧОК ПОДІЛЛЯ

У статті розглянуто історію дослідження вірменської етнокультури від початку XIX до XXI сторіччя, особливості ландшафтної структури вірменських культурних ландшафтів містечок Поділля. Виділено загальні закономірності формування вірменських колоній (кварталів), їх етнокультурні риси та особливості господарювання (переважно у торгівлі та ремісництві). Значну увагу приділено етнічним кварталам містечок Кам'янець-Подільський та Могилів-Подільський.

Ключові слова: культура, етнокультура, містечко, культурний ландшафт, вірмени.

Постановка проблеми у загальному вигляді.

Вірменські селитебні осередки ніколи не були замкненими та ізольованими від інших етноландшафтів. Вони мали вплив на культуру українців, поляків та євреїв. Вивчення історії та ландшафтної структури вірменських поселень та кварталів дозволяє краще зрозуміти розвиток регіону. Зараз вірмени Поділля є складовою частиною української нації. Необхідність наукового аналізу зумовлена відсутністю узагальнюючої праці, в якій питання етнокультурного розвитку вірменських поселень Галичини, Поділля розглядалися б у контексті культурних ландшафтів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Найбільших успіхів у висвітленні історії вірменських колоній історіографія досягла у XIX – XX сторіччях. В її розвитку можна виділити такі періоди: 1) з початку XIX ст. до 90-х років цього ж століття; 2) з 90-х років XIX ст. до кінця 30-х років XX ст.; 3) з кінця 50-х до початку 80-х років; 4) 90-і роки XX – початок XXI сторіччя.

У XIX сторіччі вірменські, польські та російські дослідники у своїх працях здійснювали опис вірменської етнокультури Поділля. Одним з перших дослідників вірменської колонізації регіону був Степанос Гювер Агонц. У 1802 р. він публікує «Географію чотирьох сторін світу» [1], у якій є короткий опис Поділля і декількох населених пунктів, у тому числі й дані про вірмен. У 1820 р. опубліковано «Статистичний, топографічний та історичний опис Подільської губернії з ілюстраціями та картами», у якому автор згадує вірмен Поділля, особливо у Кам'янці і розглядає їх вплив на торгівлю регіону. У 1820 р. вірменський вчений М. Бжикшян здійснив поїздку країнами Східної Європи з метою ознайомлення з вірменською етнокультурою, вивченням пам'яток

матеріальної культури. Автор вказує час виникнення вірменських колоній Поділля [5]. У 1841 р. з'являється праця польського історика А. Пшездецького [24], у якій автор описує вірменську діаспору у Кам'янці, вказуючи на активне економічне життя етносу. У 1863 р. А. Афанасьєв-Чужбинський згадує про вірмен Поділля, звертаючи увагу на їх торгівельну діяльність [2]. У 1863 р. Г.Айвазовський здійснив поїздку вірменськими колоніями Поділля, побувавши у Жванці та Кам'янці [5]. Вивченням історії вірмен займався С.Баронч, який у своїх працях розглядає історію вірменських колоній Поділля [5]. У «Словнику географічному Крулевства польського» частина статей вміщує короткі дані про вірменські колонії Поділля.

Опису вірменської частини Кам'янця присвячені праці Л. Мазиряна (1889), К. Кушнеряна (1883), К. Мельник-Антонович (1885), М. Ролле (1891), Є. Сіцинського (1895) [5]. У 1868 р. український археолог І. Шараневич опублікував статтю «Вірмени на Русі і Поділлі», у якій згадується про заселення Кам'янця та аналізуючи господарську діяльність [25]. Наприкінці XIX сторіччя вивченням культурних пам'яток вірмен на Поділлі займався Х. Кучук-Іоаннесов [12].

На початку XX сторіччя у працях В. К. Гульдмана згадуються вірмени, які проживали у Кам'янці, Могилеві [6]. У 1961 р. опубліковані збірники докладів наукових сесій академії наук Вірменської та Української РСР, де є стаття В. В. Грабовецького, присвячена вірменським поселенням Західної України [4].

Поглибленому вивченню вірменських колоній Поділля присвячена праця Я.Р. Дашкевича «Розселення вірменів в Україні протягом XI-XVIII ст.» [23]. У ній подані бібліографічні матеріали про

вірменські колонії України, є перелік колоній за алфавітним списком; дата виникнення та зникнення колонії, характер самоврядування, кількість вірменського населення. З колоній Поділля¹ вказано – Бар (1540), Бережани (1681), Чортків (1788), Кам'янець (1062), Кременець (1438), Підгайці (1657), Сатанів (1722), Язлівець (1672), Жванець (1676), Могилів (XVIII ст.). Цим же автором опубліковані книги та статті [7, 8, 9, 10] у яких дається список-словник вірменських колоній, з даними про виникнення та тривалість існування, карта з відміченими поселеннями.

У 1980 р. з'являється праця В. Р. Григоряна, у якій здійснено аналіз публікацій присвячених вивченню вірменських поселенців Поділля та проаналізовано понад 10 колоній регіону [5].

Новий етап досліджень почався з 90-х років ХХ сторіччя. В цей час з'явилися статті Я. Р. Дашкевича та В. С. Александровича, й монографія-посібник М. Б. Петрова. Наприкінці ХХ – початку ХХІ сторіч аналізом сільського господарства вірменських колоній Поділля та Східної Галичини займалися Л. В. Мельник [15], О. Л. Осипян [16], Л. О. Щур [21].

Формулювання цілей статті. Виявити своєрідність вірменських етнокультурних ландшафтів містечок Поділля, показати особливості напів-міського антропогенного класу ландшафтів.

Виклад основного матеріалу. Етнокультурні ландшафти містечок регіону представлені вірменськими колоніями. Це - традиційна назва в українській історіографії для міських, містечкових кварталів та окремих сіл, де проживали угруповання вірмен-іммігрантів. У вірменській історіографії вживається – «поселення», «вогнища» [3, с. 572]. Колонії почали виникати в період Київської Русі та Галицько-Волинського князівства. Як окремі національні утворення збереглися до 80-90-х років ХVІІІ сторіччя.

Територіально, майже всі вірменські колонії (за виключенням Бару) розташовані у басейні Дністра. До них відносяться: Бережани, Підгайці, Бучач, Язлівець, Сатанів, Малі Вірмени, Великі Вірмени, Кубачівці, Кам'янець-Подільський, Жванець, Студениця, Могилів-Подільський. Перші вірменські поселення почали формуватись у селах Великі та Малі Вірмени, розташовані у долині р. Смотрич (зараз с. Великозалісся Кам'янець-Подільського району Хмельницької області). Перші письмові свідчення про ці села з'явилися у 1493 році.

Як вважають дослідники С. Баронч, Ф. Сярчинський, колонія у Кам'янці почала формуватись з появою вірменської церкви, власне – від 1250 року. Вірмени, користуючись правами, отриманими від подільських князів і Владислава Ягелло, займалися торгівлею та ремісництвом, а також землеробством та скотарством. Кам'янець для більшості колоністів (поляків, росіян, євреїв,

вірмен) був привабливим з погляду захисту від зовнішніх вторгнень, а відповідно дозволяв займатись торгівлею. У середні віки вздовж головного напрямку транзитної торгівлі – на схід та захід від Вірменії – виникає своєрідний ланцюжок вірменських торговельно-ремісничих колоній. Галицькі, подільські та буковинські вірмени в південному та східному напрямках безпосередньо торгували в Криму, Константинополі, Малій Азії, Вірменії та на півночі Персії [16].

Загальна структура вірменських колоній мала виражену особливість: в містечку (місті) вона займала невелику територію довкола церкви та однією з вулиць, яка зазвичай називалась вірменською [3].

Особливістю ландшафтної структури міста Кам'янця-Подільського була поквартальна структура з чіткою етнографічною диференціацією. Вірменський квартал знаходився у південній частині міста (рис. 1). Разом з українським кварталом він простягався від Вірменського ринку до Руських воріт. У кварталі, як вказував С. Баронч, у 1556 р. було 900 будинків [5]. Хоча інші дослідники [8] вважають цей показник перебільшеним, посилаючись на те, що у 1570 р. загалом у Кам'янці було 645 будинків.

У кварталі були розташовані: кілька вірменських церков, двоповерховий вірменський торговельний дім (зберігся до сьогодні); будівля вірменської ратуші, яка виконувала й функції біржі, де призначались ціни на товари не тільки для міста, а й для Польщі та Росії. Церква Синана (Благовіщення св. Богородиці) розташовувалась на території вірменського цвинтаря, займаючи значну площу.

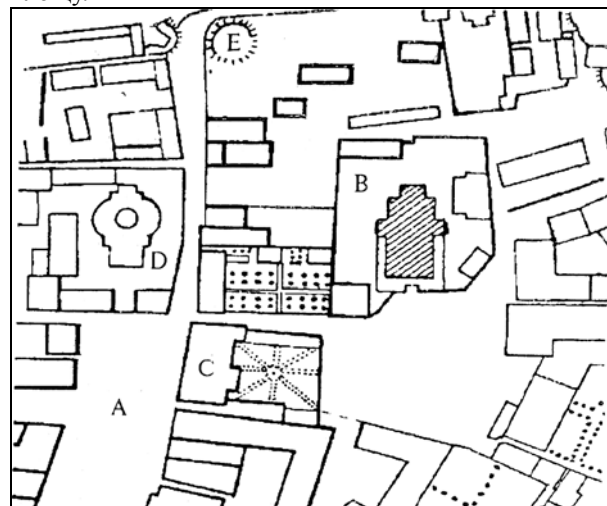

Рис. 1. Квартали, прилеглі до Вірменського ринку з південної та східної частини Кам'янця-Подільського: А – Вірменський ринок, В – погост вірменського храму св. Миколи; С – палац і садиба коменданту міста; D – храм св. Іоанна Предтечі; Е – міські укріплення [18]

¹ У дужках – час виникнення колонії

характерна для інших вірменських колоній розташованих у містечках Поділля. Наприклад, у Язлівці вірменський квартал знаходився у центральній частині містечка. Будинки були великими, з погребями. Квартал представлений двома вулицями, які перехрещувались у центральній частині. На підвищенні, біля річки, була розташована вірменська кам'яна церква св. Богородиці. Цвинтар був на горбі біля воріт, які вели до Бучачу.

У купецькому містечку, яку називали «Пальмірою Поділля» [13, с. 64], було три фортифікаційних комплекси: брами Руська, Вірменська та Жидівська. Вірменська брама збудована в ущелині у 1672 р. (зруйнована у 1800 р.). Одновірці оселялись компактно навколо белігеративного комплексу, формуючи квартал. Вірмени приймали активну участь у торгівлі, про що свідчать ярмарки, які щорічно проводились у містечку. Сюди приїжджали з Польщі, Туреччини, Молдови, Криму. Вірменська громада Язлівця поступалась чисельністю лише Кам'янецькій та Львівській, хоча за кількістю населення у містечку переважали євреї [20, с. 152].

У містечку Студениці, розташованому вздовж долини р. Студениці, вірмени поселились, зважаючи на виключно зручне розташування між головними торгово-промисловими центрами Поділля, на узбережжі суднохідної річки зі зручною пристанню. У центральній частині містечка була вірменська церква. Будинки будували з каменю, двоповерхові, у східному стилі, з магазинами і підвалами. Після чуми у 1770 р. містечко стало занепадати. На зміну грекам та вірменам прийшли євреї, які поселились у Студениці [2, с. 154].

У містечку проводили чотири ярмарки на рік, для купців збудували два готелі. Через Дністер існувала переправа з двох паромів. Значні доходи від торгівлі були з містечками Баром, Вінницею, Шаргородом, Сучавою, Чернівцями. Домінуючим товаром були сухофрукти. К. Мельник пише, що Студениця могла називатись фруктовим садом Поділля [14]. Сушені фрукти вивозились в усі центри Південної Русі. Містечко було добре укріпленим, мало двоє воріт: Руські та Вірменські.

Вірменська колонія у Барі проіснувала з 40-х рр. XVI сторіччя до першої чверті XVII сторіччя. Вірменські поселенці займались торгівлею, ремісництвом, приймали участь у місцевих ярмарках. Вірмени жили в етнічному кварталі «Польський Бар». На річці Рів мешканці кварталу збудували ставок, де розводили рибу [22].

У Жванці вірменські переселенці, які оселились з XV сторіччя, збудували понад 100 будинків, церкву (спочатку дерев'яна, потім кам'яна), магазини. Кам'яна церква виконувала белігеративні функції. За церковною огорожею був вірменський цвинтар. Наприкінці XVIII ст. вірменська колонія занепадає, більшість мешканців мігрують, на їхнє місце приходять євреї-купці [17].

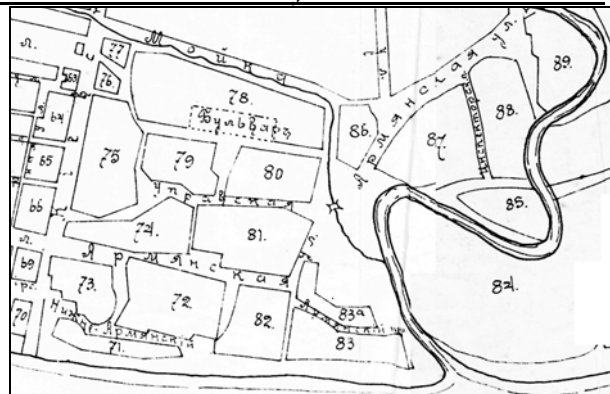

Рис. 2. Вірменський квартал містечка Могилів-Подільський (1913 р.) [19]

У XVIII сторіччі вірменські колонії формуються у Сатанові, Могилів-Подільському, Чорткові та Тульчині. Найбільшою колонією, у цей час, була у містечку Могилів-Подільському (у вірменських джерелах – Мойлов, Моїлов, Мейлов). У 1743 р. вірмени офіційно виокремилися у містечку: організували власний суд з вйтом, отримали окреме приміщення у ратуші. Могилів був особливо привабливим за своїм географічним розташуванням: перетин шляхів між Україною, Молдовою, далі на південь – Туреччиною. Це вплинуло на формування потужного торгового прошарку, який складався з євреїв, вірмен, греків та татар. З 1643 р. у містечку функціонує митниця, пізніше – проводились регулярні ярмарки (з 1780 р. – двічі на рік, з XIX сторіччя – 8 разів). У 1776 р. у колонії було 1167 будинків та 12 тис. населення [В. Побуг-Гурський, за 5, с. 160]. Вірмени склали майже половину населення Могилів-Подільського. Хоча це викликає сумнів. Як вказує М. Карачківський, наприкінці XVIII сторіччя у містечку було лише 20 вірменських дворів [11, с. 186].

Вірменський квартал був розташований у центральній частині містечка, на березі Дністра, забудований житловими будинками та магазинами. У праці Я. Р. Дашкевича і А. С. Афанасьєва-Чужбинського є опис вірменського кварталу у Могилеві: «...архітектура будь-якого будинку нагадає вам Тифліс або скоріше Єреван», а К. Мельник-Антонович вказує, що вірмени «...збудували ринок двоповерховими кам'яними будинками за східним стилем, з балконами, лавками і підвалами, які ще збереглися у Кам'янці, Могилеві та інших містах з колоніями східних купців» [15, с. 80].

Квартал був розташований близько від ринку. Центральна вулиця, заселена вірменами називалась Вірменською. Головними видами діяльності, як і в інших колоніях, були торгівля та ремісництво. С. Баронч вказує, що вірменські купці Могилева розводили у степах Бессарабії великі стада овець та корів, а м'ясо вивозили до Північної Європи, шкури – до Литви. Наприкінці XIX сторіччя вірмени асимілювались з українцями, втративши етнокультурні традиції [15].

Участь вірменських поселенців у сільсько-

господарському виробництві зафіксовано вже на початку існування колоній. З XIV сторіччя – до 70-х років XVIII сторіччя найпоширенішою формою землеробства було приміське господарство на міських ґрунтах. Чим менше було місто, в якому існувала вірменська громада, тим більшим було значення сільського господарства в житті міщан (наприклад, Малі та Великі Вірмени, Кубачівці). В привілеях магнатів-власників приватних містечок – вірменським громадам надавались в користування орні землі та пасовища. В приміському господарстві вірмен на Поділлі важливе місце займало розведення худоби для утримання якої вони мали сіножаті. У XVIII сторіччі, в зв'язку із занепадом міського життя, ще більше зросла вага сільського господарства в економіці вірменських колоній [16].

Висновки.

1. Найбільшого розвитку вірменські колонії та квартали у містечках Поділля досягли у XV-XVIII сторіччях. Але під впливом польської та української етнокультури і відповідних соціально-економічних

чинників, відбулась колонізація вірменського етносу і поступове зникнення колоній та кварталів у містечках Поділля.

2. Найповніше етнокультурний вплив проявляється у культурних ландшафтах містечок, що зумовлено мультинаціональним складом регіону. Виділення містечкового підкласу зумовлено відмінностями від інших підкласів: а) містечкові ландшафти - перехідна структура між міськими та сільськими; б) присутність багатьох етносів, які впливають на ландшафтну структуру через власні культурні особливості; в) формування поквартальної структури, кожному з яких відповідав певний етнос; г) особливості соціально-економічної діяльності – торговельно-ремісничий напрям.

3. З культурних елементів вірменського народу залишились архітектурні споруди, які можна диференціювати за етноознаками. Частина з них знаходиться у нормальному або задовільному стані і використовуються за призначенням, решта – руїни, які не підлягають реставрації.

Література:

1. *Агонц С. Г.* География четырех сторон света: Азии, Европы, Африки и Америки / *Степанос Гювер Агонц.* – Ч. II. Европа. Т. II. – Венеция, 1802. – С. 144-147.
2. *Афанасьев-Чужбинский А. С.* Поездка в южную Россию. Очерки Днестра / *А. С. Афанасьев-Чужбинский.* - СПб. : Издание книгопродавца А. Ф. Бабунова, 1863. - 438 с.
3. Вірменські колонії в Україні 16-18 століть // *Енциклопедія історії України* : в 5 т. / Редкол.: *В. А. Смолій* (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2005. – ISBN 966-00-0632-2. – Т. 1. : А-В. – 2003. – С. 572-574.
4. *Грабовецкий, В. В.* Армянские поселения на западноукраинских землях / *В. В. Грабовецкий* // *ИсД.* – Вып. I. – 1961. - С. 92-109.
5. *Григорян В. Р.* История армянских колоний Украины и Польши (армяне в Подолии) / *В. Р. Григорян.* – Ереван : Изд-во АН Армянской ССР, 1980. – 291 с.
6. *Гульдман В. К.* Памятники старины в Подолии (Материалы для составления археологической карты Подолии) / *В. К. Гульдман.* - Каменец-Подольский, 1901. - 469 с.
7. *Дашкевич Я. Р.* Армянская колония в Каменец-Подольске в 50-60-х годах XVI в. (Половецкие акты армянского суда 1559-1567 гг. как исторический и юридический источник) / *Я. Р. Дашкевич* // *Документы на половецком языке XVI в.* – М., 1967. – С. 65-96.
8. *Дашкевич Я. Р.* Армянские кварталы средневековых городов Украины (XIV-XVIII вв.) / *Я. Р. Дашкевич, Е. Триярский* // *РВН.* – 1987. - № 2. – С. 63-85.
9. *Дашкевич Я. Р.* Армянские колонии на Украине в источниках и литературе XV-XIX веков : (Историографический очерк) [Текст] / *Я. Р. Дашкевич.* – Ереван : Изд-во Академии наук Армянской ССР, 1962. – 176 с.
10. *Дашкевич, Я. Р.* Розселення вірменів на Україні в XI-XVIII ст. / *Я. Р. Дашкевич* // *Український історико-географічний збірник.* – К., 1971. – Вип. 1. – С. 150-181.
11. *Карачківський М.* Матеріали до історії міст на Поділлі наприкінці XVIII віку / *Михайло Карачківський* // *Історико-географічний збірник видає комісія для складання історико-географічного словника України.* - К. : 3 друкарні Всеукраїнської Академії Наук, 1931. - Т. 4. - С. 161-187.
12. *Кучук-Иоаннесов, Хр.* Старинные армянские надписи и старинные рукописи в пределах Юго-Западной Руси и Крыму / *Христофор Кучук-Иоаннесов* // *Древности восточные.* – Т. II. – Вып. III. – М., 1903. – С. 33-49.
13. *Липа, К.* Під захистом мурів / *К. Липа.* – К. : Наш час, 2007. – 184 с. – (Сер. «Невідома Україна»).
14. *Мельник Катерина.* Путевые очерки Подолия / *Катерина Мельник* // *Киевская старина.* - 1885. - Декабрь. - С. 651-683.
15. *Мельник Л. В.* Вірменська присутність у Могилеві / *Л. В. Мельник, Ю. І. Красноштейн* // *Третя Могилів-Подільська науково-краєзнавча конференція.* – Могилів-Подільський, Кам'янець-Подільський: Оіом, 2009. – С. 78-84.
16. *Осіпян О. Л.* Економічний розвиток вірменських колоній в Галичині, на Поділлі та Буковині в XIV- XIX ст. : Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / *Олександр Леонідович Осіпян* / *Донецький держ. ун-т.* — Донецьк, 1999. — 19 с.
17. *Павловський А.* Местечко Жванець Каменецкого уезда Подольской епархии / *А. Павловський* // *Подольскія епархіальныя ведомости.* - 1869. - № 4. - С. 157-163.
18. *Петров М. Б.* Вірмени на Поділлі (на допомогу вчителям історії та студентам) / *М. Б. Петров.* – Кам'янець-Подільський : Центр поділлязнавства, 1995. – 40 с.
19. Плань уездного города Могилева Подольской губ. 1913 г. // *ДАВО.* Фонд № 896. – Опис № 1. - № 76.
20. *Рутинський М. Й.* Замковий туризм в Україні. Географія пам'яток фортифікаційного зодчества та перспективи їх туристичного відродження: навчальний посібник / *М. Й. Рутинський.* – К. : Центр учбової літератури, 2007. – 432 с.
21. *Щур Л. О.* Вірменські поселення на Поділлі (XIII-XVII ст.) / *Л. О. Щур* // *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки.* – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний

- педагогічний університет, 1998. – Т. 2 (4). – С. 103-108.
22. Яворовскій Н. Историко-статистическое описание заштатнаго города Бара и заштатнаго барскаго Свято-Покровскаго монастыря / Н. Яворовскій // Подольскія епархіальныя ведомости. - 1875. - № 12. - С. 356-369.
23. Dashkevych Y. L'elabissement des Armenies en Ukraine rendant les XI-XVIII siecles / Y. Dashkevych // Re Arm., N.S. - 1968. - Т. 6. - P. 355-371 // В кн. Дашкевич, Я. Вірменія і Україна. - Львів - Нью-Йорк : Вид-во М. П. Коць, 2001. - С. 103-141.
24. Podole, Wolyn, Ukraina. Obrazy miejsc i czasow przez Alexandra Przewdzickiego. Tom drugi. – Wilno : Teofila Glücksberga, 1841. – 158 s.
25. Szaraniewicz, I. Ormianie na Rusi i Podolu / I. Szaraniewicz // “Szkoła”, Т. 2. – Lwów, 1868. – S. 279-286.

Резюме:

Воловик В. Н. АРМЯНСКИЕ КУЛЬТУРНЫЕ ЛАНДШАФТЫ МЕСТЕЧЕК ПОДОЛЯ.

В статье рассмотрено историю исследования армянской этнокультуры от начала XIX до XXI века, особенности ландшафтной структуры армянских культурных ландшафтов местечек Подолья. Выделено общие закономерности формирования армянских колоний (кварталов), их этнокультурные черты и особенности хозяйствования (преимущественно в торговле и ремесленничестве). Значительное внимание уделено этническим кварталам местечек Каменец-Подольский и Могилев-Подольский.

Ключевые слова: культура, этнокультура, местечко, культурный ландшафт, армяне.

Summary:

Volovyk V. M. ARMENIAN CULTURAL LANDSCAPE OF SMALL TOWNS OF PODOLIA.

The article reviews the history of the Armenian ethnic culture study of the early nineteenth century to the XXI, features of landscape structure of the Armenian cultural landscapes small towns. Dedicated general laws of the Armenian colonies (blocks), their ethno-cultural traits and characteristics of management (mainly in trade and crafts). Special attention is paid to ethnic quarter towns Kamenets Podolsky and Mogilev-Podolsky.

Key words: culture, ethnoculture, small town, cultural landscape, the Armenians.

Рецензент: проф Денисик Г.І.

Надійшла 01.02.2011р.